

ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ «ΗΓΕΜΟΝΟΣ» ΤΟΥ ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΗ*

Μακιαβέλλης, Μακιαβελλισμός. Ἀκούομεν καὶ ἐπικυλαμδάνομεν καθ' ἑκάστην τὰς δύο ταύτας λέξεις, ὅρους συνωνόμους πάσης ἀποστροφῆς καὶ κατηδίκης, ἀλλ' ἄνευ βαθείας καὶ πραγματικῆς τῆς σημασίας αὐτῶν γνώσεως, ἄνευ ἐμβριθεστέρως ἐρεύνης τῶν αἰτίων τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως τῶν δύο τούτων λέξεων. Ἐπικυλούμεθα αὐτὰς κατὰ παράδοσιν μόνον, κατὰ συνθήκην, ἥμιστά ἐνδιαφερόμενοι νὰ μάθωμεν καὶ νὰ κατανοήσωμεν τὰς ἀφορμὰς, ἐνεκα τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἐνός τῶν ἐξοχωτάτων ἀνδρῶν τῆς ἱστορίας κατέστη ἀντικείμενον ἀπαισίου μνήμης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου βαρύνει μέχρι τῆς σήμερον ἀσυνειδήτως ἡ ἀδυσώπητος καταδίκη τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, μεθ' ὅλην τὴν ἱστορικὴν ἐπανόρθωσιν τῶν νεωτέρων χρόνων.

Ἀληθῶς οὐδὲν ὄνομα τῆς ἱστορίας ὑπέστη ἐν τῇ πορᾷ τῶν αἰώνων τὸ μαρτύριον τῶν ἀντινομιῶν καὶ τῶν συζητήσεων, εἰς ἃς ὑπεβλήθη ὁ γραμματεὺς τῆς φλωρεντιακῆς δημοκρατίας. Ἡ κλίνη τοῦ Προκρούστου, ὅπως πολλὰ κατέστη ἡ Ἱστορία, οὐδέποτε ἐπ' οὐδενὸς αὐτῆς ὑποδίκου ἐξετέλεσεν ἐπιτυχέστερον τὸ ἐξαμβλωτικὸν αὐτῆς ἔργον, ὅσον ἐπὶ τοῦ ἀνδρός, τοῦ λεγομένου *Νικολάου Μακιαβέλλη* καὶ τοῦ συγγραμματος αὐτοῦ, τοῦ *Ἡγεμόνος*. Ὅ,τι εἶπεν ἄλλοτε ὁ Schiller περὶ τοῦ ἥρωος αὐτοῦ, τοῦ *Wallenstein*, τοῦτο δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἀναντιρρήτως καὶ περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ *Ἡγεμόνος* :

Von den Parteien Gunst und Hass verwirrt,
schwankt sein Charakterbild in der Geschichte.[†]

Ἡ στρέβλη τοῦ δημίου, ἥτις ζῶντος ἔτι αὐτοῦ, μετὰ τὴν ἥτταν τῆς δημοκρατικῆς μερίδος καὶ τὸν θρίαμβον τοῦ οἴκου τῶν Μεδίκων ἐν Φλωρεντίᾳ, ἐστρέβλωτε τὰ μέλη τοῦ πρώην γραμματέως τῆς δημοκρατίας, μετὰ τῆς αὐτῆς σκαιότητος βραδύτερον, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ἀντικατασταθεῖσα ὑπὸ

* Ἀνεγνώσθη ἐν τῷ Συλλόγῳ τῇ 17 Νοεμβρίου 1878.

† «Ἡ εἰκὼν αὐτοῦ κυμαίνεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, συγκεχυμένη ὑπὸ τῆς εὐνοίας καὶ τοῦ μίσους τῶν πατριῶν», Schiller's *Wallenstein*.—Prolog.

τῆς στρέβλης τῆς ἱστορίας, ἐξακολουθεῖ μέχρι τῆς σήμερον στρεβλοῦσα κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον καὶ καταισχύνουσα τὴν μνήμην του. Ἡ ἀπόφασις, ἣτις ἄλλοτε ἐξηνέχθη ἀπὸ τῆς ἀγίας ἑδρας, ἐτυμηνωρία ἐκδικήσεως κατὰ τοῦ ἀνδρός, τοῦ συνεχίσαντος τὴν παράδοσιν τοῦ μεγάλου Ἀλιγιέρη εἰς τὸν κατὰ τῆς παπωσύνης πόλεμον, τοῦ ποιητοῦ τοῦ Μανδραγόρου, τοῦ ἱστοριογράφου τῆς Φλωρεντίας, τοῦ συγγραφέως τῶν λόγων περὶ τῆς πρώτης δεκάδος τοῦ Τίτου Λιβίου, τοῦ κηρύξαντος τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Ἰταλίας ἀσυμβίβαστα πράγματα μετὰ τῆς ὑπάρξεως τῶν Παπῶν ἐν Ῥώμῃ, ἡ ἐτυμηνωρία αὕτη ἐπιφαίνεται αἰείποτε ζοφερά, ἀδυσώπητος κατὰ τῆς μνήμης τοῦ Μακιαβέλλη, ὅστις χεῖρόν τι ἢ Ἡρόστρατος τῆς ἱστορίας, περιπλανᾶται ὑπὸ τὴν παγαρὴν πνοὴν τοῦ ἀναθέματος καὶ τῆς καταδίκης τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, οἶονει κατὰδικος πλανώμενος ἐν μέσῳ τῶν φοβερῶν στοῶν τῶν ἀπαισιῶν ἐκείνων κύκλων τῆς κολάσεως τοῦ Δάντου, μάλιστα ζητῶν τὸ ἔλεος καὶ τὴν δικαιοσύνην.

Πονηροὶ τῆς παπικῆς αὐλῆς συνήγοροι, ἐκτιμηταὶ τῶν πραγμάτων ἐπιπόλοιοι, ἢ ἐπιδέξιοι ὑποκριταὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον συνεχίζουσι τὴν ἐτυμηνωρίαν ταύτην, ὁ δὲ Μακιαβέλλη δικάζει αἰείποτε ὁ σκοπὸς τῶν βελῶν φιλεκδίκου φατρίας. Ὁ ζῆλος τῶν πολέμιων αὐτοῦ ὑπερβαίνει πᾶν ὄριον. Εἶναι τὸ πονηρὸν πνεῦμα τῆς νεωτέρας πολιτικῆς τέχνης, ἀφ' οὗ ἐξῆλθον ὅλα ἐκεῖνα τὰ ἀκράτητα ὄνειρα, τὰ διαταράσσοντα καὶ λαοὺς καὶ ἡγεμόνας κατὰ τὰς τελευταίας ἐκατονταετηρίδας, τὰ ὑποῖα μόλις κατώρθωσεν νὰ διασκεδάσῃ ἡ φωτεινὴ αἴγλη, ἡ ἐξελοῦσα ἀπὸ τῆς σφαίρας τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ὁ κατ' ἐξοχὴν θεωρητικὸς τοῦ δεσποτισμοῦ, τοῦ ὑποίου τὸ περὶ Ἡγεμόνος ἐγχειρίδιον ἀνεκηρύχθη ἡ θεμελιώδης δῆθεν βίβλος τῆς νεωτέρας τυραννίας, ὑπεύθυνος δι' ὅλα τὰ κακουργήματα, τὰ τελεσθέντα κατὰ τῆς ἐλευθερίας τῶν λαῶν ὑπὸ τῶν διαφόρων ἡγεμόνων καὶ κυβερνήσεων. Τὸ δὲ παράδοξον, ἡγεμόνες, κατὰ κεραίαν ἀκολουθήσαντες τὰς πολιτικὰς ὑποθήκας τοῦ Μακιαβέλλη, δὲν ἐδίστασαν νὰ στιγματίσωσι τὴν μνήμην τοῦ διδασκάλου. Οὕτω Φρειδερίκος ὁ μέγας συνέγραψε τὸν Ἀντιμακιαβέλλη, ἀναλαβὼν νὰ ἐπικρίνῃ καὶ νὰ ἀνασκευάσῃ τὸν ἄνδρα, τὸν διαφθείραντα τὴν πολιτικὴν καὶ καταστρέψαντα πάσης ὑγιоῦς ἠθικῆς τὰ δόγματα, καὶ νὰ ὑπερσπίσῃ ἐναντίον ἐνὸς τέρατος τὰ συμφέροντα τῆς ἀνθρωπότητος ¹.

¹ «Τολμῶ ν' ἀναλάβω τὴν ἀπολογία τῆς ἀνθρωπότητος ἐναντίον τέρατος, τὸ ὁποῖον προτίθεται νὰ διαφείρῃ αὐτήν» . . . «Ἐθιώρησα αἰείποτε τὸν Ἡγεμόνα τοῦ Μακιαβέλλη ὡς ἐν τῶν κινδυνώδεστων ἔργων, ἅτινα διεδύθησάν ποτε ἐν τῷ κόσμῳ· εἶναι βιβλίον, ὁφείλον φυσικῶς νὰ ἐμπέσῃ εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἡγεμόνων καὶ πάντων ἐκείνων, εἰς οὓς ἀρέσκει ἡ πολιτικὴ· ἐπειδὴ δὲ φιλόδοξός τις νεανίας, τοῦ ὁποῖου ἡ κρίσις καὶ ὁ χαρακτήρ δὲν ἐμορφώθησαν εἰσέτι ἀρχοῦντως πρὸς διάκρισιν τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, εὐχερέστατα δύναται νὰ διαφθαρή δι' ὑποθηκῶν, αἵτινες καλῶς οὐκ εἰσὶν τὰ σφοδρὰ αὐτοῦ πάθη, τούτου τοῦ λόγου ἔνεκα ἕκαστον βιβλίον, δυνάμενον νὰ συντελέσῃ πρὸς τοῦτο, ὀφείλει νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως ἐλεύθερον καὶ πολέμιον εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐφημερίαν». *Antimachiave!* (Widerlegung des Fürsten von Machiavel)—Verwort.

Ἀληθῶς ἐπέρχεται μετ' ὀλίγον, εἰ καὶ βραδέως, ἡ ἀντιδράσις ἡ ἀνθρωπότης, ἀνανήφουσα ἐπὶ τέλους, ἐξεγείρεται ἀπὸ τῶν ἀπαισιῶν ἀνείρων, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὁποίων ἐκκηθῶναι ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἐν τῇ πνευματοκτόνῳ ἀγκύλῃ τῆς θεολογίας, ἡ δὲ φιλοσοφία, ἡ κριτικὴ ἐπιστήμη, ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος διεκδικοῦσι τὰ δίκαια αὐτῶν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ. Τότε ὑπὸ τοῦς οἰωνοῦς τῶν ἰδεῶν τοῦ νέου ἀνθρωπισμοῦ ἡ μνήμη τοῦ συγγραφέως τοῦ *Ἡγεμόνος* ἀρχεται ἐξυγνιζομένη ἐν τῷ χωνευτηρίῳ τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης καὶ ἀληθείας, ἐπανορθοῦσα ἀπὸ τῆς ἰλῦος τῆς καταδίκης καὶ τῆς ἀτιμίας τὸν ἐπιφανῆ κατὰ δίκον. Ὁ ἀληθὴς πατὴρ τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας, ὁ Σπινόζας, ἀποκαλεῖ τὸν συγγραφέα τοῦ *Ἡγεμόνος* ὀξυνοῦστατον Μακιαδέλλη¹, ὁ δὲ συγγραφεὺς τῆς *Κοινωνικῆς Συνθήκης* ἔτι μᾶλλον πρὸς τὰ πρόσω βαίνων, ἀνακηρύττει τὸ πολυθρύλητον βιβλίον τὸ ἐγχειρίδιον τῆς δημοκρατίας². Καὶ οὕτως ἀρχεται ἡ ἐπικνώρθωσις διὰ τῆς φιλοσοφίας, πρὸς ἣν διζυμλωμένη ἡ κριτικὴ τῆς ἱστορίας, ἐπικνωφέρει τὸν συγγραφέα εἰς τὰ ἀληθῆ αὐτοῦ δίκαια, τὰ ὅποια ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἠμφισβήτει αὐτῷ ἡ ἀμαθία ἢ ἡ ὑποκρισία. Γουλλιέλμος ὁ Μύλλερ³ ἐν Γερμανίᾳ ἀποκαλεῖ τὸν *Ἡγεμόνα*, κλασικόν, ὅντως ἀρχαιοπρεπὲς βιβλίον, ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ συνιστάμενον³, ἐνῷ μετ' αὐτὸν ὁ Ράγκε καὶ ὁ Γερβίνος ἐν ταῖς ἱστορικαῖς αὐτῶν ἐρεῦναις ἀνακαλύπτουσι τὸ βιβλίον τοῦ γραμματέως τῆς φλωρεντιανῆς δημοκρατίας ὡς ὑψηλῆς φιλοπατρίας ἐγχειρίδιον. Ἐπὶ τὰ ἔχνη δὲ ταῦτα ἐβάδισε κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἡ νεωτέρα ἱστοριογραφία ἐν Ἰταλίᾳ, Γερμανίᾳ, Γαλλίᾳ καὶ Ἀγγλίᾳ.

Πρὸς τὴν ἐπικνώρθωσιν ταύτην θέλει περιστραφῇ, κύριοι, ἡ ἀνάγνωσις τῆς ἐσπέρας ταύτης, μηδὲν ἀξιοῦσα νὰ εἴπῃ νέον, ἀλλ' ἐλπίζουσα ὅτι θέλει διατυπώσῃ μετ' εἰλικρινείας καὶ ἀμεροληψίας τὴν λύσιν τοῦ μεγάλου ἐκείνου

1 Spinoza, Tractatus politicus cap. V. § 7. «Τὰ μέσα, ἔτινα δύναται νὰ μεταχειρισθῇ ἡγεμόν τις πρὸς ἔδρυσιν καὶ συντήρησιν τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, κατέδειξεν ἔκτανως ὁ ὀξυνοῦστατος Μακιαδέλλης· ὅν ἐῖναι ἐν ταῦταις εὐκρινὲς τίνος λόγου ἕνεκα ἔπραξε τοῦτο. . . ἴσως ἠθέλησα νὰ δείξῃ ὁπόσον ἀφείλει νὰ προσέχῃ ἐλευθέρως τις λαὸς, ἵνα μὴ ἐμπιστευθῇται ἀπολύτως τὴν εὐμερίαν αὐτοῦ εἰς ἓνα ἄνδρα, ὅστις ἂν δὲν ᾔδει μάταιος, φρονῶν ὅτι δύναται νὰ ἀρέσκῃ εἰς ὅλους, ἀφείλει νὰ φοβῇται καθ' ἑκάστην τὰς ἐπιβουλὰς, τοῦτου δ' ἕνεκα νὰ πρόνοῃ μᾶλλον ἐπιβουλευόμενος τὸν λαόν, ἢ κηδόμενος αὐτοῦ. Ἀποκλίνω μᾶλλον πρὸς τὴν γνώμην ταύτην ὑπὲρ τοῦ ὀξυνοουστάτου ἐκείνου ἀνδρός, ὅστις ὡς γνωστὸν ἀπέκλινε πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, πρὸς σκέπην δὲ αὐτῆς παρέσχεε τὰς στυγριωδέστατας ὑποθήκας».

2 «Ὁ Ἡγεμόν τοῦ Μακιαδέλλης εἶναι τὸ βιβλίον τῶν δημοκρατικῶν». (J.-J. Rousseau, *Contrat social* III, 6.)

3 «Ἀνέγνων πρὸ ὀλίγου ἐκ νέου τὸν Τίτον Λίβιον καὶ τὸν Ἡγεμόνα τοῦ Μακιαδέλλης, ὅπερ δὲν εἶχον πράξει ἀπὸ ἑξοσὶ τεσσάρων ἡδὴ ἔτων. Ὁ Ἡγεμόν οὗτος εἶναι κλασικόν, ἀρχαῖον μάλιστα ἡδυνάτῳ τις εἶπεν βιβλίον, ἐκ καθαροῦ χρυσοῦ συνιστάμενον. Ἡ πείρα πεφωτισμένη ὑπὸ τῆς ἐρεθιστάτης κρίσεως χαρακτηρίζει τὸ βιβλίον τοῦτο, οὐδὲν δ' ὑπάρχει ἐν αὐτῷ χυμικόν, οὐδὲν ἀποκλειστικόν ἢ μοναμερές, οὐδὲν ἄγονον, εἶναι ἀληθὴς πολιτικὴ σοφία, ἀλλ' ἀπαιτεῖται γνώσις πρὸς κατανόησιν αὐτῆς. Ὅποιας ὑποθήκας ἡδυνάμεθα ν' ἀντλήσωμεν ἐν αὐτῷ!» (Johannes von Müller's Werke VI, 344).

προβλήματος, τοῦ ἐπασχολήσαντος καὶ ἐπασχολοῦντος μέχρι τῆς σήμερον τὴν ἐπιστήμην τῆς κριτικῆς ἱστορίας, καὶ τὸ ὅποῖον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης φέρει τὸν τίτλον *Νικόλαος Μακιαβέλλης*.

Α'

Ὁ δέκατος ἕκτος αἰὼν παρίστησι μίαν τῶν λαμπροτάτων καὶ ὠραιωτάτων εἰκόνων ἐν τῇ μεγάλῃ πινακοθήκῃ τῆς ἀνθρωπότητος. Μετὰ μακρὸν καὶ βεβρὺν χειμῶνα ἡ φύσις συνήθως ἀνθάλλει ἀδρότερα καὶ πλουσιωτέρα· ἡ βλάστησις, ἣτις ὑπὸ τὴν νορκωτικὴν ἐπίδρασιν τῶν χειμερινῶν ὑετῶν καὶ χιόνων ἐφαίνετο ἐκλιπούσα τελείως, ἀναλαμβάνει νέαν ἀκμὴν καὶ σφοδρῶς, ποικίλως ἐν τῇ φύσει ἐξωτερικευμένη καὶ διατυπωμένη. Ἀνάλογόν τι συμβαίνει ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ ἡθικῷ κόσμῳ· μετὰ τὰς μακρὰς νύκτας πνευματικοῦ χειμῶνος ἐπέρχεται νέα ἐξέργησις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, νέα βλάστησις τῶν ποικίλων τοῦ πνεύματος δυνάμεων, νέα καρποφορία. Ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία εἶναι μακρὰ καὶ παρατεταμένη ἀλληλουχία τοῦ καθολικοῦ τούτου φαινομένου, ἀμπατισ καὶ παλίσροια, θέσις καὶ ἀντίθεσις, ἀλλ' ἐγκυμονοῦσα ἀείποτε ἐντὸς τῶν μυστικῶν αὐτῆς σελίδων τὴν σύνθεσιν, πρὸς ἣν τείνει σταδιοδρομοῦσα ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς ἀποκχλύψει καὶ ἀναπτύξει ἡ ἀνθρωπότης.

Ἡ ἐγρήγορις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἡ πλήρης αὐτοῦ ἐνέργεια καὶ δράσις ἐν τῇ ἱστορίᾳ, τοιαύτη ἡ ὑψηλὴ φυσιογνωμία, ἣτις καρίσται ἐνώπιον ἡμῶν ἐν τῇ μεγάλῃ ταύτῃ εἰκόνι τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος. Μετὰ τὸν αἰῶνα τοῦ Περικλέους δὲν ὑπάρχει ἐποχὴ εὐγενεστέρα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος· ὑπὸ πολλὰς δ' ἐπόψεις ὑπερβάλλει αὐτὸν, διότι ἔχει χαρακτηριστικώτερον, κοσμοπολιτικώτερον. Ὁ αἰὼν τοῦ Περικλέους δὲν γνωρίζει ἄλλον κόσμον παρὰ τὸν ἐλληνικόν, δὲν σκέπτεται πέραν τοῦ Ὀλύμπου, δὲν βλέπει πέραν τῶν Στηλῶν τοῦ Ἡρακλέους· ἡ Ἑλλὰς εἶναι ὁ ὀμφαλὸς τῆς γῆς, τὸ α καὶ τὸ ω τοῦ παντός, τὸ κέντρον πάσης κινήσεως καὶ ἐνεργείας. Ὁ αἰὼν ἐκεῖνος ἔλεγεν *Ἑλλάς*, οὗτος κατὰ πρῶτην ἐννοεῖ ἐν τῇ πλήρει αὐτῆς ἐννοίᾳ καὶ σημασίᾳ τὴν λέξιν *ἀνθρωπότης*· πνεῦμα ἀνήσυχον, δὲν ἀρκεῖται εἰς ἓνα κόσμον, εἰς μίαν πατρίδα, ζητεῖ νέους κόσμους, καὶ ἀνακαλύπτει τὴν Ἀμερικὴν, ὀνειροπολεῖ τὴν ἐνότητά τῶν ἀνθρώπων, οὗς μέχρι τῆς στιγμῆς ἐκείνης διεχώριζον οὐρεὰ τε σκιδεργα, θάλασσά τε ἡχήμεσα καὶ ἐρρευσκίαι τὴν τυπογραφίαν.

Εἶναι μέγας ὁ αἰὼν οὗτος, διότι εἶναι ζῶν, ἐνεργῶν καὶ κινούμενος, κεκτημένος πλήρη τὰ στοιχεῖα τῆς ἀτομικότητος αὐτοῦ, τῆς ζωῆς, ἣν βλέπει ἐξελισσομένην καὶ διατυπωμένην ἐν πάσῃ σφαίρᾳ, ἐν πάσῃ ἐκφράσει τοῦ ἡθικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ δὲν εἶναι τοιοῦτος μόνον, διότι ἐν ταῖς σπλάγχχναις αὐτοῦ ἐγκυμονοῦνται μεγάλα ἀτομικότητες, ἔξοχα συλλήψεις, ὑψηλαὶ ιδέαι, δίδουσαι νέαν ὥθησιν εἰς τὸ ἀνθρώπινον

πνεῦμα. Εἶναι μέγας, διότι ἐν τῇ συνειδήσει αὐτοῦ κυφορεῖται καὶ ἀποκαλύπτεται νέα δημιουργία, καθολικὴ ἐπανάστασις καὶ ἀλλοίωσις, πεπωμένη νὰ μεταβάλλῃ τὸν ροῦν τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας, νὰ μονιμοποιήσῃ ἐντὸς νέας καίτης τὸ ἀκάθεκτον ρεῦμα τοῦ νέου πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τῆς καίτης αὐτοῦ μέλλουσι νὰ ἐκρεύσῃσι μεγαλοπρεπεῖς χεῖμαρροι, καταρδεύοντες τὸν ἀγρὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὅφ' οὗ θαύτον ἢ βράδιον θέλουσιν ἀναδύσασθαι τοσκῦτα ἄνθη, τοσκῦτα δένδρα, ὑπὸ τὴν ζωηφόρον τῶν ὁποίων καὶ εὐεργετικὴν σκιὰν ἄρχεται ὑπὸ νέους αἰῶνες καὶ ὑπὸ νέας ἐλπίδας ἐντελέστερον ἀναπαριστάμενον τὸ δράμα τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας.

Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς Ἀναγεννήσεως. Τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα νεκραναστὰς Ἀλζαρος τῆς ἱστορίας, διασχίζει τὰ σάβαννα αὐτοῦ καὶ ἀποτινάσσει τὴν κόνιν τῶν μνημείων τοῦ μεσείωνος, ἐνθα ἐπὶ αἰῶνας ἀπέκειτο, λησμονηθὲν καὶ ὑφ' ἐκυτοῦ ἐπὶ τέλους· κατεσκληκὸς, ὑποτρεμὸν ὑπὸ τοῦ φύχους τοῦ θανάτου, τείνει πανταχοῦ τὸ πεπλανημένον αὐτοῦ βλέμμα, καὶ οὐδὲν ἄλλο βλέπει πανταχοῦ ἢ σκιὰς καὶ φάσματα μόνον. Ἐν τοιοῦτῳ σκοτεινῷ ὁρᾷ ἀποπλανήσεως, ἐν οἷῳ εὐρέθη ποτὲ ὁ Δάντης, ἐξελλθὼν τῆς εὐθείας ὁδοῦ, πρὶν ἢ συναντήσῃ τὸν Βιργίλιον καὶ τὴν Βεατρίκην καὶ ἀνακαλύψῃ τοὺς τρεῖς αὐτοῦ κόσμους, ἐπεφάνη αὐτῷ ἡ μυστικὴ Σίβυλλα τῆς ἀρχαιότητος, ἡ εὐγενής, ἁγνὴ καὶ ἡρώϊκὴ Ἑστιάς ἡμερῶν ἀρχαίων, προσφέρουσα αὐτῷ τὸν φίλιον ἀσπασμὸν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ὀλίγας ρανίδας ἐκ τοῦ οἴνου ἐκείνου, ὅστις εἶχεν ἄλλοτε θερμάνει τὰς φλέβας τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Θουκυδίδου, τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πλάτωνος. Ἀπὸ τοῦ νέκταρος ἐκείνου ἐξεχύθη νέα ζωὴ, ὁ ἐγκεντρισμὸς ἐπέτυχε τελείως, πῦρ δὲ σφρίγγους καὶ ἀκμῆς διεχύθη ἐν τῷ σώματι τοῦ νεκραναστάντος, νέα ὑπαρξεις καὶ οὐσίαι, ἐγκυμονοῦσα καὶ ὑποθάλλουσα τὸν νέον ἱστορικὸν βίον τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος.

Ἡ ἀρχαιότης ἐπεφάνη τότε ἀκραία, ὑψίφων, ἀποπνέουσα ὅλα τὰ θέληγητρα, ἔπασαν τὴν μαγείαν τῆς ιδέας, ὅποιαν ἐπεφάνη ἄλλοτε κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Αἰσχύλου, τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους, ὅποιαν ὀνειροπόλησεν αὐτὴν καὶ ἀπεκάλυψε κατὰ τὰς ὑπερφυεῖς αὐτοῦ ἐκστάσεις ὁ μέγας προφήτης τῆς Ἀναγεννήσεως Δάντης Ἀλγιέρης. Μάτην εἶπεν ἄλλοτε ἡ Πυθία εἰς Τουλιανὸν τὸν Παρθιάτην:

Εἶπατε τῷ βασιλεῖ, χαμαὶ ἴππερ δαίδαλος αὐλᾷ,
οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην,
οὐ παγὰν λαλίουσαν. Ἀπίεβετο καὶ ἄλλον ὕδωρ.

Ἡ ἐθνικὴ Ἑλλάς, ἐθνικὴ καὶ κατὰ τοὺς τύπους αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν, ἀπεκαλύπτετο ἐκ νέου ἐν τῇ ἱστορίᾳ παρὰ τὰς ἁκτὰς τῆς μεγάλης Ἑλλάδος, παρὰ τὰς ὁχθὰς τοῦ Τιδέρεως καὶ τοῦ Ἄργου, τὸ αὐτὸ πνεῦμα, τὰ αὐτὰ ἰδεώδη κυφοροῦσα καὶ περιθάλλουσα ἐν τῇ νέᾳ αὐτῆς μετουσιώσῃ.

Ὅποτε τὸ πνεῦμα τῆς ἐκκλησίας, μυστικὸν καὶ μισάνθρωπον, πρὸ ἐγράφε

τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἡ δὲ γῆ κατέστη πράγματι κοιλὰς κλαυθμῶνος, σκοτεινὸν νεκροταφεῖον, ἀποπνέον τὴν μελαγχολίαν καὶ τὴν ἐρήμωσιν, ὁπότε ἐγκλημα ἐθεωρεῖτο ἡ εὐθυμία, ἀμαρτία δὲ πᾶσα ἐλευθέρα σκέψις, ἀπὸ τῆς εἰρκτῆς αὐτοῦ ὁ παλὺς Ῥογήρος ὁ Βάκιων ἐπεφώνει εἰς ὧτα μὴ ἀκουόντων ἢ φύσις ἐξαγνίζει. Τὸ λόγιον τοῦτο τοῦ μεγάλου φυσιοδίφου εἶναι ὁ χαιρετισμὸς τῆς νέας θεησκείας, ἣτις ἐμελλε ν' ἀποκαλυφθῇ ἐκ νέου εἰς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα. Ἡ φύσις εἶχε κηρυχθῇ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἡ ἀμαρτωλὴ Ἀστέρις τῆς ἀποπλανήσεως, ἥδη δὲ κατενοεῖτο καὶ πάλιν ὑπὸ τὴν ἀληθῆ αὐτῆς σημασίαν ὡς ὁ ἄγνωστος θεὸς πάσης γνώσεως καὶ πάσης σοφίας. Τὸ τῇ φύσει ζῆν ἀναγνωρίζεται ὡς τὸ κατ' ἀρετὴν, ὡς τὸ κατ' ἄνθρωπον ζῆν· ὑπὸ τοὺς οἰωνοὺς δὲ τούτους ἀνευρίσκεται ὁ ἀληθὴς θεὸς ἐν μέσῳ τῶν εἰδώλων τοῦ μεσαίωτος, καὶ ἡ ἀληθὴς πίστις δισκαδεάζει τὰ νέφη τῆς ἀσεβείας καὶ τῆς κακοδοξίας, τὰ ἀποκρύψαντα τὸ φῶς τοῦ ἀληθοῦς ἡλίου ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας διανοητικῆς σκοτίας καὶ ἀμαθίας ¹.

Αὕτη ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν φύσιν εἶναι ἡ ἐπάνοδος εἰς τὸν ἀληθῆ θεὸν τῆς ἀνθρωπότητος, ὃν ἐπὶ τοσοῦτους χρόνους ἀνεζήτει αὕτη, ὃν μόλις κατώρθωσε ν' ἀνακαλύψῃ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως.

Ἡ Ἀναγέννησις εἶναι ἐπιστροφή εἰς τὸν ἑλληνισμόν, ἐθνικὴ καθ' ὁλοκληρίαν· ὡς τοιαύτη ἀναμνηστικὴ ἡμῖν τὰς χαριεστάτας ἡμέρας τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τῶν ὁποίων τελεῖται. Ἡ Ἀναγέννησις λαμβάνει χώραν ἐν Ἰταλίᾳ τὸ πρῶτον κατ' ἀναγκαῖον φιλοσοφικὸν καὶ ἱστορικὸν λόγον· οὐ μόνον διότι ἡ Ἰταλία ἦτο μᾶλλον τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν κατὰ τὸν πολιτισμὸν προηγμένη, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ ἰταλικὸν πνεῦμα κατέχει ἰδίως καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸν τεχνικὸν θυμὸν καὶ τὴν ιδεώδη φύσιν καὶ ἑκφράσιν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος· λόγοι φυσικῆς συγγενείας λοιπὸν πρὸς τὴν ἠθικὴν ταύτην συνέντευξιν δύο κόσμων, δύο πολιτισμῶν, δύο λαῶν, δύο φύσεων, συνέντευξιν διασπῶσαν τὰ δεσμὰ καὶ τὰ ὅρια τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, ἀποτελειομένην ἐν τῷ χωνευτηρίῳ τῆς αὐτῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς συγγενείας καὶ ἰδiosisυγκρασίας. Ἄν ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ὑπῆρξε καλλισθητικὸς ἰδίως, ἐξοχὸν δὲ πρῶτον διαδραμάτισεν ἡ τέχνη ὑφ' ὅλας τὰς ἐπόψεις καὶ ὑποστάσεις, ὑφ' ἃς παρέστη ἐν τῷ ἀρχαίῳ βίῳ, ἡ

¹ «Μεγάλη ἀποκάλυψις ἐγένετο ἐν ἔτει 1843, ἡ ἀνακάλυψις τῆς βαθείας τοῦ μεσαίωτος ἀσεβείας. Τὸ πιστεύετε; Ἀπὸ τοῦ πρώτου μέχρι τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ὁ Θεὸς οὐδὲ ἓνα μόνον ναὸν ἔσχεν! οὐδὲ ἓνα μόνον βωμὸν! Ἐνοεῖται ὅτι πρόκειται ὁ λόγος περὶ Θεοῦ τοῦ πατρὸς, περὶ Ἐκείνου, ἀφ' οὗ πᾶσα ζωὴ. Παράδοξος ἀγνωμοσύνη! τερατώδης ἀέρεσις, ἀπομονώσασα ἐπὶ μακρὰν χρόνον τὴν Εὐρώπην τῆς καθολικῆς τοῦ κόσμου κοινωνίας! Ἡ Παρθένος εἶχε τοὺς ναοὺς τῆς, ὅλοι οἱ ἄγιοι τοῦ Συναξαρίου ἐπίσης· ὁ ἐλάχιστος τῶν μοναχῶν ὁ διακρινόμενος ἐν τῷ ταγματί του μετέβαινεν εἰς τὸν οὐρανόν, εἶχε τὴν ἐορτὴν αὐτοῦ, τὴν ἐκκλησίαν, τὴν λατρείαν· μόνος δὲ ὁ Θεὸς ἔσπερειτο. Τὸ πᾶν ἦτο θεῖον ἐκτός τοῦ Θεοῦ, ὡς εἶπεν ὁ Βασσαύτος». Michelet, Renaissance CXLVII.

αὐτῇ τάσιν καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα δεσπόζει καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τῆς Ἀναγεννήσεως ¹· ποιηταί, φιλόσοφοι καὶ καλλιτέχναι εἶναι τὰ κατ' ἐξοχὴν δρῶντα πρόσωπα τῆς μεγάλης ἐκείνης τοῦ πνεύματος ἐξεγέρσεως, λέων ὁ δέκατος, ὁ ὑπέρτατος μυσταγωγὸς τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀλλ' ἕνα καὶ ὑπέρτατος παντίφει τῆς ἐκκλησίας, εἶναι ἀρχαῖος κατ' οὐσίαν Ἕλλην, ἑλληνικὰς τάσεις καὶ ιδεώδη ἐγκλείων ὑπὸ τὸν μανδύαν τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως, βεβακχευμένος ἐκ τῶν ἀναμνήσεων, ἐκ τῆς μελέτης καὶ λατρείας τῶν κλασικῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος παραδόσεων.

Οὕτως ἐτελέσθη ἡ Ἀναγέννησις ἐν Ἰταλίᾳ. Μετὰ τὴν Ἑλλάδα οὐδεμία ἄλλη χώρα ἐν Εὐρώπῃ ἠδύνατο νὰ παράσχω ἄσυλον καὶ νὰ καταστῇ λίκνον τῆς νέας τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος δημιουργίας. Ἐν τῇ συνειδήσει τῆς ἱστορίας οὐδέποτε ἔπαυσε διχτελοῦσα ἡ μήτηρ τῶν μεγάλων ἀνδρῶν καὶ τῶν εὐγενῶν παραδόσεων. Οὐδὲν ἄλλο ἔθνος δύναται νὰ ἐπιδείξῃ τὰς ἐξόχους ἐκείνας καὶ ἀρρενωπὰς ἀτομικότητας· καὶ δικαίως ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ταπεινοτάτης αὐτῆς καταπτώσεως ἔλεγεν ὁ Ἀλφιέρης: «Τὸ ἀνθρώπινον δένδρον αἰετοτε ἐξηκολούθησεν ἐν Ἰταλίᾳ πρὸς τοὺς εὐχυρωτάτους καὶ εὐρωστοτάτους καρπούς». Ταύτη παρέστη ἡ ἐπαγωγὸς χειρσόνηρος ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῆς ἀναπτύξει κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀπὸ τοῦ Δάντου μέχρι τοῦ Μακιαβέλλι, παραγωγὸς μεγάλων ιδεῶν καὶ γενναίων ἔργων ἐν τῇ φυσιογνωμίᾳ τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου καὶ τοῦ Ραφαήλου, τοῦ Λεονάρδου Δαβίντση καὶ τοῦ Βραμάντου, τοῦ Ἰορδάνου Βρόνου καὶ τοῦ Σαβοναρόλα, τοῦ Κολόμβου καὶ τοῦ Γαλιλαίου, λέοντος τοῦ δεκάτου καὶ τοῦ μεγαλοπρεποῦς Λαυρεντίου, ὃν ἕκαστος ἀρκεῖ νὰ χαρακτηρίσῃ καὶ νὰ ἐκπροσωπήσῃ ἐποχὴν ὁλόκληρον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ.

Ἡ Ἀναγέννησις εἶναι ὁ θρίαμβος τῆς ἀτομικότητος, ἀπολεσάσης τὰ δίκαια αὐτῆς καὶ τὴν σημασίαν κατὰ τὴν ζοφερὰν καὶ θουελλώδη νύκτα τοῦ μεσαίωνος. Ἡ δημοσία συνείδησις ἐξεγείρεται, ψιθυρίζουσα τὸν θόρυβον τῆς ἀπολυτρώσεως ἀπὸ τῆς αὐθεντίας, ἡ δὲ τάσις αὕτη διατυπώσεται τὸ πρῶτον ἐν ταῖς ἐλευθέροις τῆς Ἰταλίας πολιτείαις. Μία εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ ἐξάρχουσα ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας, τὸ θεῖον κῦρος, οὗ τὰ ὅρια εἰς οὐδέν· εἶναι ἐπιτατραμμένον νὰ συζητήσῃ καὶ νὰ διαμφισβητήσῃ ἡ τέχνη, ἡ ποίησις, ἡ φιλοσοφία, ἡ πολιτικὴ εἶναι θεραπαινίδες ψευδοῦς

1 Ἡ τέχνη ἦτο ἡ θελκτικὴ Maja, ἡ ἐκδραυσα ἀπὸ τοῦ σκοτεινοῦ πνεύματος τῆς ἐκκλησίας τὴν μελαγχολίαν καὶ τὴν μισανθρωπίαν, ὡς ἐπραξέ παρὰ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀρχαίου Βράμα, ἡ ὑποκριτικὴ γόησις, ἡ ὁδηγήσασα τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ τῶν ὑψίστων προμαχῶν τῆς ἐκκλησίας, ἵνα παράσχω ἐλευθέραν ἀναπνοὴν εἰς τὸ ἐστενοχωρημένον καὶ πεπιεσμένον αὐτοῦ στήθος, προσφέρουσα πρὸς ἀπορρόφησιν τὴν ἡροστερὰν οὐρανίαν πνεύνη καθάρως ἀνθρωπίνων αἰσθημάτων καὶ σκέψεων, ἵνα ἀνοίξῃ εἰς αὐτὴν τὴν θελκτικὴν θύαν ἐν τῇ λαμπρότητι τοῦ ἐπιγείου κόσμου παρουσιάσῃ δὲ αὐτῷ ἄλλον κόσμον, τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας, τοῦ κάλλους, τοῦ ἀνθρωπισμοῦ καὶ τῆς ἐπιστήμης». K. Feserbach's Geschichte der neueren Philosophie. 11.

θρησκευτικῆς ιδέας, ἀνακηρυττούσης ὡς σύμβολον, ὡς θεμελιῶδες δόγμα, ὡς τὸ α καὶ τὸ ω τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς ἐν τῷ βίῳ τὸ πλότευε καὶ μὴ ἐρεῦνα· ἀλλ' ὁ Ἡρακλῆς τῆς ἀτομικότητος συντρίβων τὰ δεσμὰ τοῦ Προμηθέως τοῦ νέου πολιτισμοῦ, ἐνταφιάζει τὴν ἀρχὴν ταύτην ἐντὸς τῶν μυστικῶν καὶ μελαγχολικῶν μητροπόλεων τῆς γοτθικῆς τέχνης τοῦ ἀποικομένου μεσαίωνα, προκηρύττων καὶ διατυπῶν νέας εἰκόνας, νέους τύπους καὶ σχήματα, ἀποπνέοντα τὴν χάριν, τὸν ρυθμὸν καὶ τὸ κάλλος τῆς νέας ζωῆς, ἣτις διαπνέει τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα κατὰ τὴν νέαν αὐτοῦ ἀποκάλυψιν καὶ διατύπωσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ἡ τέχνη τοῦ μεσαίωνα, ἡ χριστιανικὴ τέχνη, ὅπως διετύπωσε τὴν ὑφίστην αὐτῆς ἔκφρασιν ἐν τῇ μητροπόλει τοῦ Στρασβούργου καὶ τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Μεδιολάνων, αἰτθανομένη ὅτι οὐδὲν ἔχει πλέον νὰ προσθέσῃ, ὅτι ἀπήγγειλε τὸ ὕστατον αὐτῆς ῥῆμα ἐν τῇ μητροπόλει τῆς Κολωνίας, κατανοεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τοὺς κλασσικοὺς τύπους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, νὰ δώσῃ νέαν ὑπόστασιν καὶ ἔκφρασιν εἰς τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐν τῇ ἀρχιτεκτονικῇ ἐξέφρασε τὴν ιδέαν τοῦ ἀπλύτου, τοῦ ἀπείρου, πρὸ τῆς ὁποίας κλίνει ἡ ἀνθρωπίνη προσωπικότης, ἀδυνατοῦσα νὰ ἀνιχνεύσῃ καὶ νὰ κατανοήσῃ τὰ μυστήρια τῆς ζωῆς ἐν τῇ πεπερασμένῃ αὐτῆς φύσει καὶ φαντασίᾳ· ἐντεῦθεν ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι τὸ ἄκρον ἄωτον, τὸ ὑπέρτατον σημεῖον, εἰς ὃ ἡθυνήθη νὰ φθάσῃ ἡ χριστιανικὴ τέχνη· ἀλλ' ἐν τῇ γλυπτικῇ καὶ τῇ ζωγραφίᾳ ἀναγκάζεται νὰ δανεισθῇ καὶ νὰ περιβληθῇ τοὺς τύπους, τὰς γραμμὰς καὶ τὴν ἔκφρασιν τῆς ἐλληνικῆς τέχνης τοῦ Φειδίου καὶ τοῦ Πραξιτέλους. Οὕτως ἡ *Παναγία* τοῦ Ραφαήλου, ὁ *Μωϋσῆς* τοῦ Μιχαήλ Ἀγγέλου καὶ τὰ πλεῖστα τῶν ἀριστουργημάτων τῶν χρόνων ἐκείνων εἶναι ἀπομιμήσεις καὶ ἐμπνεύσεις τῆς κλασσικῆς τέχνης τῆς ἐθνικῆς Ἑλλάδος. Ἡ ποίησις, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δάντου, εἰ καὶ διατελοῦσα ὑπὸ τὴν ἐπενέργειαν τοῦ χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ τοῦ μεσαίωνα, τείνει ἤδη νὰ πτερυγίσῃ πρὸς τὸν ὑποφώσκοντα νέον κόσμον, ὁ δὲ ποιητὴς τῆς *Θείας κωμωδίας*, ἐν ταῖς μυστικαῖς αὐτοῦ ἐμπνεύσεσι καὶ περιπλανήτεσιν, ἐκτὸς τῆς Βεατρίκης, τοῦ πνεύματος τῆς θεολογίας, κύριον ὁδηγὸν καὶ διδάσκαλον ἔχει τὸν Βεργίλιον, τὸ πνεῦμα τῆς κλασσικῆς ποιήσεως,

e quella fonte,
che spande di parlar sì largo fiume, ¹

Ἡ φιλοσοφία, ἡ χυρὴ καὶ πρῶην περιβεβλημένη τὰ νάματα τοῦ μυστικισμοῦ, ἡ κλίνουσα κεφαλὴν εὐπειθείας εἰς τὰ δόγματα τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀναγνωρίζουσα ὡς ἀπόλυτον αὐτῆς δόγμα τὸ αὐτὸς ἔφα τοῦ Σταγειρίτου, ἀπολύεται εἰς τὰ διχυρῇ νάματα τοῦ πανθεΐσμου τοῦ Ἰωρδάνου Βρόνου, τοῦ Βανίνη καὶ τοῦ Καμπανέλλα, ὅπως ἐξέλθῃ ἀγνή καὶ ἀκτινοβολῶσα, οἷα διετυπώθη βραδύτερον ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς ἀποκαλύψεσι τοῦ Βάκωνος, τοῦ Καρτεσίου

¹ Dante Alighieri, la Commedia—Dell' Inferno I, 79—80. «Καὶ τὴν πηγὴν ἐκείνην, τὴν διαχέουσαν εὐρύτατον ποταμὸν ποιήσεως».

καὶ τοῦ Σπινόζα. Ἡ πολιτικὴ ἐπιστήμη ἐπὶ τέλους, παραλλήλως βαδίσασα μετὰ τῶν λοιπῶν τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, νέαν ἑκφρασὶν λαβοῦσα ἐν τῷ βίῳ τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν τῆς Ἰταλίας, ἀποσπᾶται τῆς αὐθεντίας τῆς ἐκκλησίας, ὅπως τύχη τὸν πρῶτον αὐτῆς μύστην καὶ θεωρητικὸν πρὸς τῷ Νικολάῳ Μακιαβέλλῃ, τῷ γραμματεῖ τῆς φλωρεντιακῆς δημοκρατίας.

B'

Μετὰ τῆς πνευματικῆς ταύτης ἀκμῆς καὶ ἀναπτύξεως τῆς Ἰταλίας ἐβλάδιζε παραλλήλως καὶ ἡ ὕλική εὐημερία, ἄνευ τῆς ἀρωγῆς τῆς ὁποίας ἦτο ἀδύνατον νὰ λάβωσιν αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι τὴν ἰσχυρὰν ἐκείνην καὶ ὑψηλὴν ὠθῆσιν, ἥς ἔτυχον καθ' ὅλον τοῦτον τὸν χρόνον τῆς πνευματικῆς παλιγγενεσίας. Ὑπὸ πάσας τὰς ἐπόψεις ἐφαίνετο ὅτι ἔπαξ ἔτι ἡ ἀνθρωπίνη ἱστορία ἐπεθύμει νὰ γράψῃ ὀλίγας ἐνδόξους αὐτῆς σελίδας ὑπὸ τὸ εὐκρατον κλίμα, ὑπὸ τὸν αἰωνίως διαγελῶντα οὐρανὸν τῆς Ἰταλίας. Ὁ παράδεισος οὗτος τῆς Εὐρώπης εἶχε καταστῆ τὸ κέντρον τῆς συνεντεύξεως τῶν πνευματικῶν καὶ ὕλικῶν συμφερόντων ὅλου τοῦ γνωστοῦ τότε κόσμου. Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἥδη τῶν σταυροφοριῶν εἶχον ἀνοιχθῇ νέαι ὁδοί, ἀγνωστοὶ τέως εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς Δύσεως. Ἡ Ἰταλία δὲ ἰδίως, ὡς ἐκ τῆς γεωγραφικῆς αὐτῆς τοποθεσίας, πρωτηγωνίσται ἐν τῇ ὕλικῇ ταύτῃ εὐημερίᾳ ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην χώραν τῆς Εὐρώπης· οἱ ἐμπορικοὶ αὐτῆς λιμένες προσείλκυον πᾶσαν ἰκανότητα καὶ φιλοπονίαν, ἐν συγκοινωνίᾳ διατελοῦντες μεθ' ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Τὰ προϊόντα χωρῶν ξένων, μεμακρυσμένων, ἀγνώστων τέως, εἰσέρρεον ἀθρόως εἰς τὴν ὠραίαν χερσόνησον, ἥς ἡ βιομηχανία, ὑποστηριζομένη ὑπὸ τοῦ ἐκ τοῦ ἐμπορίου εἰσρέοντος πλούτου, παρῆγε τὰ μεγάλα ἐκεῖνα ἔργα, ὧν ἡ θεὰ μᾶς ἐκπλήττει μέχρι τῆς σήμερον, μεθ' ὅλην τὴν κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους πρόοδον τῆς τεχνικῆς βιομηχανίας. Τὸ ἐπόμενον τεμάχιον συγχρόνου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἱστοριογράφου, τοῦ Γουίτκιναρδίνη, δεικνύει μετ' ἀπερίττου ἀφελείας τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν ἀνάπτυξιν, εἰς ἣν ἀφίκετο ἡ Ἰταλία: «Ἀπολαμβάνουσα καθ' ὁλοκληρίαν βαθείας εἰρήνης καὶ ἡσυχίας, ἐπεκτείνασα τὴν καλλιέργειαν καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ὀρεινοὺς καὶ ἀγρόνους τόπους, ὅπως καὶ εἰς τὰς γονίμους αὐτῆς πεδιάδας καὶ χώρας, ἀνεξάρτητος πάσης ξένης αὐθεντίας, οὐ μόνον ηὐμοίρει πλούτου καὶ κατοίκων, ἀλλὰ λαμπρυνθεῖσα ἐξόχως ὑπὸ τῆς μεγαλοπρεπείας πολλῶν ἡγεμόνων, ὑπὸ τῆς λαμπρότητος πολλῶν εὐγενεστάτων καὶ ὠραιότατων πόλεων, ὑπὸ τῆς ἑδρας καὶ τῆς μεγαλειότητος τῆς θρησκείας, παρῆγεν ἄνδρας ἐπιφανεῖς καὶ ἐξόχους ἐν τῇ διευθύνσει τῶν δημοσίων πραγμάτων, εὐγενῆ πνεύματα, κάτοχα πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, αὐτὴ δὲ ἦτο ἡ ἐπίσημος ἑδρα πάσης τέχνης καὶ βιομηχανίας»¹.

1 Ἰδὲ Macaulay, Essais politiques et philosophiques, traduction Guizot 14.

Τοιαύτη ἦτο ἡ Ἰταλία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἥδη τῶν σταυροφοριῶν μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἑκτου αἰῶνος, πνευματικὴ κοιτίς καὶ πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης ἐν τῇ τέχνῃ, τῇ ἐπιστῇ, τῇ ἐμπορίᾳ καὶ τῇ βιομηχανίᾳ.

Ὁ δέκατος ἑκτος αἰὼν, ὅστις εἶναι τὸ κατὰ κράτος σημεῖον τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς δόξης τῆς Ἰταλίας, εἶναι ἐπίσης ἡ ἀρετὴ τῆς ἐθνικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς πτώσεως. Οὕτως ἐν Ἀθήναις ὁ Περικλῆς ἐν τῷ μακρῷ αὐτοῦ πολιτικῷ σταδίῳ, ὁ ἐπιθέσας τὴν κορωνίδα τοῦ πνευματικοῦ μεγαλείου τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς Ἑλλάδος, εἶδε περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του ἐν τῷ ἀρξαμένῳ πελοποννησιακῷ πολέμῳ τὰ δυσοίωνα προμηνύματα τῆς ἀρχομένης ἤδη παρακμῆς τοῦ λαμπροῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος.

Ἡ τιθεμένη ὥδε παραβολὴ τῆς πτώσεως τοῦ αἰῶνος τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ δεκάτου ἑκτου αἰῶνος δὲν γίνεται ἄνευ λόγου· ἀπὸ τῶν αὐτῶν αἰτιῶν παράγονται ἀείποτε τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα. Ὁ αὐτὸς βιάσκανος δαίμων, ὅστις ἐφθόνησε τὴν μοῖραν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, τὸ αὐτὸ δηλητήριο, τὸ ὁποῖον πρόωρος κατήγαγεν εἰς τὸν τάφον τὸν ὠρτὸν ἐκεῖνον κόσμον, συνετέλεσεν ὡσούτως καὶ εἰς τὴν πρόωρον ἀμαύρωσιν τῆς περιφανοῦς εἰκόνης τῆς Ἀναγεννήσεως.

Ὑπῆρξε κατ' ἀμφοτέρους τὰς ἐποχὰς πνευματικὴ ἀκμὴ καὶ ἑξορσις, ὕλη καὶ εὐημερία καὶ ζωὴ, ἀλλ' ἐν τινι ὑπελείπετο μόνον πρὸς τελείαν συμπλήρωσιν τοῦ ἐξόχου πίνακος — κοινωνικὴ ἠθικότης καὶ πολιτικὴ φρόνησις· ἀμφοτέραι δ' αὗται αἱ ἐλλείψεις μοιραίως ἐπήνεγκον τὴν οἰκτρὰν καταστροφὴν δύο τῶν ὠραιότατων περιόδων τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας.

Κοινωνικὴ ἠθικότης δὲν ὑφίστατο. Ὁ πλοῦτος, ἡ εὐμάθεια, ἡ ἰδιόζουσα ὑπὸ τινος ἐπόψεως εἰς τὴν φύσιν τῆς χώρας ταύτης αἰσθητικότης, ἐπήνεγκον βαθμηδὸν τὴν παραλυσίαν τῶν ἠθῶν, τῶν αἰσθημάτων τὴν χαλάρωσιν. Τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ βιομηχανία, ἀμφοτέρω ἀγωγαὶ σπουδαιόταται τοῦ πολιτισμοῦ ἀναμφιβόλως, ἀποκλειστικῶς ἰσχύοντα ἐν τινι κοινωνίᾳ, ἐπιφέρουσι τὸν χυδαῖον ἐκεῖνον ἀτομισμόν, ὅστις ἀρνούμενος πᾶν ὑψηλόν, ἀγνοῶν πᾶν ὅ,τι εὐγενές καὶ μέγα ὑφίσταται ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει καὶ κοινωνίᾳ, ὑπολογίζει περὶ πάντων ἀπὸ τῆς ἐπόψεως τοῦ στενοτάτου προσωπικοῦ συμφέροντος, ἀδιαφορῶν περὶ παντός μὴ συνδεομένου μετὰ τῶν ἀμέσων αὐτοῦ συμφερόντων. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκκλησία τῆς Ῥώμης, ἥς οἱ πλόκαμοι ἐπεξετείνοντο ἀπανταχόθεν τῆς Ἰταλίας, δηλητηριάζοντες τὸ κοινωνικὸν αὐτῆς σῶμα καὶ διὰ τῆς ἐπικρύψεως μόνον, παρακωλύοντες τὴν ἐλευθέραν αὐτοῦ ἐνέργειαν καὶ ἀνάπτυξιν, συγγινώσκουσα τὰ ὑπὸ τὴν σκέπην αὐτῆς τελούμενα κακουργήματα, ἐνθακρύνουσα πολλάκις τοιαῦτα χάριν διαφόρων πολιτικῶν σκοπῶν καὶ συμφερόντων, ἐνέσταζεν ἡρέμα, σιωπηλῶς τὸ δηλητήριο τοῦ θανάτου εἰς τὴν ὀσημέρην ἐκνευρίζομένην ἐκείνην κοινωνίαν. Ἦτο τὸ δηλητήριο τῶν Βοργιῶν, ἐγγχεόμενον μετὰ πρωτοφανοῦς ὑπουλότητος εἰς τὸν ἐξησθενωμένον ὄρ-

γανισμόν. ¹ Ἡ δὲ φθίσις, ἀπόρροια ἰδίως τῶν δύο τούτων αἰτίων, κατέστραψεν αὐτὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἐπὶ τέλους. Ἡ ἠθικὴ καὶ φυσικὴ ἀκμὴ καὶ ρώμη τοῦ ἔθνους ἀπώλλυτο ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς πτώσεως καὶ τῆς πολιτικῆς ἐξαντλήσεως, ἥτις ἐπήνεγκεν ἐπὶ τέλους τὴν καταστροφὴν καὶ τὸν θάνατον.

Ἡ πολιτικὴ ἐξασθένεσις ἐβάδιζε παρὰ πλάγιον μετὰ τῆς ἠθικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀποσυνθέσεως τῶν χρόνων ἐκείνων. Ὑπὸ τὴν φαινομενικὴν μόνον πολιτικὴν εὐημερίαν τῶν ἐλευθέρων ἐκείνων πολιτειῶν τῆς Ἰταλίας ὑπεθάλπετο ἀκατάσχετος ὁ σάραξ τῆς διαίρεσεως, συνεπεία τῆς ὁποίας καθίστατο μοιραῖον τὸ προσεγγίζον τέλος τῆς ἰταλικῆς ἐθνικότητος. Ὑπὸ τὴν πολιτικὴν ἔποψιν ἡ Ἰταλία τῆς Ἀναγεννήσεως ἐνόσκει ὑπὸ τῆς αὐτῆς ἐπίσης νόσου, ὑφ' ἧς ἐνόσουν αἱ ἐλεύθεραι πολιτεῖαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὑπὸ τῆς νόσου τῆς πολιτικῆς διαίρεσεως ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, τῆς ἀσθενείας καὶ τῆς ἀδυναμίας ἀπέναντι τῶν ξένων πολεμίων. Ὁ ἀρχαῖος ποιητὴς εἶπε:

δεινὴ τις ὀργὴ καὶ δυσίατος πέλει,
ὅταν φίλοι φίλοισι συμβάλωσ' ἔριν.

Δὲν ὑπάρχει ἀπαισιωτέρα κατάστασις ἐκείνης, ἣν διεγείρει παρὰ τινι ἔθνει ἡ ἐμφύλιος ρήξις, οἱ ἀμοιβαῖοι σπαραγμοὶ τῶν φατριῶν, ὧν σκοπὸς τυγχάνει οὐχὶ ὠρισμένη τις καθολικὴ ἰδέα, σκέψεις ἀντίθετοι περὶ κυβερνήσεως καὶ διαφόρων κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ζητημάτων, ἀκαδημαϊκῶς συζητούμενων ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἐφήμερα μόνον προσωπικὰ συμφέροντα, ἔνοχα πάθη, παρωθεῶντα μέχρι μανίας τὰς ἀλληλομαχοῦσας μερίδας. Πολιτικὴ ἠθικότης δὲν ὑφίστατο ἐν ταῖς σχέσεσι τῶν ἐλευθέρων πολιτειῶν τῆς Ἰταλίας, ὅπως καὶ ἐν ταῖς σχέσεσι τῶν ἐσωτερικῶν κομμάτων ἐκάστης πολιτείας· τὸ δηλητήριο καὶ ἡ δολοφονία ἦσαν ἐπίσημα, ἀνεγνωρισμένα θεμελιώδη ἄρθρα τοῦ διεθνοῦς κώδικος τοῦ διέποντος τὰ διπλωματικὰ ἔθιμα τῶν διαφόρων κυβερνήσεων, προσκαλοῦσάν ἐπὶ τέλους καὶ τὸν ξένον αὐτὸν πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν σκοπῶν τῆς οἰκείας φατρίας. Αὐτὸς ὁ Δάντης, ὁ αὐστηρὸς καὶ φιλόπατρις ἐκεῖνος Γιβελλῖνος, ἐν μέσῳ τῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς συγχύσεως τῆς ἐποχῆς του, ἀπ' οὐδενὸς Ἰταλοῦ ἀνακμένων πλέον τὴν σωτηρίαν τῆς Ἰταλίας, ἀρχομένου τοῦ δεκάτου τετάρτου αἰῶνος προσεκάλει ἐντεῦθεν τῶν Ἀλπεων, τὸν νεωστὶ τότε ἀνακηρυχθέντα αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ἐρρίκον von Lützelberg, περιβληθέντα ἤδη τὸ σιδηροῦν βασιλικὸν στέμμα τῆς Ἰταλίας ἐν τῷ Ἀγίῳ Ἀμβροσίῳ τῶν Μεδιολάνων, νὰ σώσῃ τὴν πατρίδα του ἀπὸ τῆς πολιτικῆς καταπτώσεως, εἰς ἣν περιέστη: «Ἦδη προσεγγίζει ὁ χρόνος τῶν πόθων, ἐ-

¹ Ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς τῆς Ρώμης Gregorovius, λέγει περὶ τῶν Βοργίων τὰ ἀκόλουθα, λίαν ἐκφραστικῶς ἀπεικονίζοντα τὴν ἠθικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: «Οἱ Βοργίαι ἀπεικόνισαν τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἐγκλήματος, ὁποῖον παραστάθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Γ. βερρίου καὶ τῶν ἄλλων αὐτοκρατόρων. Πρὸς τοῦτο ἐκέκταντο τὸ τολμηρότατον θάρρος, αὐτὸ δὲ τὸ ἐγκλημα κατέστη ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν ἀριστοτέχνημα.» (Gregorovius, Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter, VII, 411).

πεφώνει ὁ προγεγραμμένος ποιητής, ὁ χρόνος, καθ' ὃν ἀναφρίνονται τὰ σημεῖα τῆς παρηγορίας καὶ τῆς εἰρήνης· ἡ νέα ἡμέρα ἀρχεῖται ἀληθῶς ἤδη ἐξαπλοῦσα τὸ φῶς αὐτῆς καὶ ὑποδεικνύουσα ἡμῖν τὸ ἐσθινὸν τῆς πρωΐας λυκόφως . . . Ἀγγέλλου ἤδη, ὦ Ἰταλία! θέλεις καταστῇ ταχέως τὸ ἀντικείμενον τοῦ φθόνου ὅλου τοῦ κόσμου, ὡς καὶ αὐτῶν τῶν Σαρκακηνῶν! Διότι ὁ νυμφίος σου, ἡ χάρις τοῦ αἰῶνος καὶ ἡ δόξα τοῦ λαοῦ σου, ὁ εὐσεβὴς Ἐρρίκος, ὁ ἐκλαμπρότατος Καῖσαρ καὶ Αὐγουστος, εὐτρεπίζεται προσερχόμενος εἰς τοὺς γάμους σου. Ἀποκάθαρσον ἤδη, ἡ καλλίστη μετὰ τῶν παρθένων τὰ δάκρυά σου καὶ κατάλιπε πλέον τὴν ὀδύνην σου! Ἴδού προσεγγίζει ἐκεῖνος, ὅστις μέλλει νὰ σὲ ἀπολυτρώσῃ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῶν πανούργων.»

Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς Ἰταλίας, ἔστω καὶ διὰ τῶν ξένων, ἀπὸ τοῦ ζυγοῦ τῆς παπικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἰθαγενοῦς ὀλιγαρχίας, καὶ ἡ ὑπὸ μίαν ἀρχὴν ἐνοποιήσις τῆς πατρίδος ἔτι τοῦ προσφιλεῖς ἰδεώδους τοῦ Γιβελλινισμοῦ, τοῦ ὁποῦ οὗ Ἀάντης ὑπῆρξεν ὁ ἐξοχώτατος τῶν ἀντιπροσώπων, ὁ δὲ Μακιαβέλλης διετύπωσε πλήρη αὐτοῦ τὴν ἔννοιαν ἐν τῷ *Ἠγεμόνι*, ὡς προηγουμένως ἔπραξε τοῦτο ὁ ποιητής τῆς *Θείας κωμωδίας* ἐν τῷ πολιτικῷ αὐτοῦ συγγράμματι τῇ *Μοναρχίᾳ*. Ὁ Γιβελλινισμὸς ἐσκόπει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς πολιτείας ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας, τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ λαοῦ ἀπὸ τῶν προνομιούχων, τὴν νέαν πολιτικὴν τῆς κοινωνίας ὀργάνωσιν, ὅπως ἤρξατο ἤδη πραγματουμένη ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἑκτοῦ αἰῶνος καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ πράξει ἐν τῇ συνειδήσει τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας. Γαύτην δὲ τὴν πολιτικὴν ὑπὲρ πάντα ἄλλον σύγχρονον αὐτοῦ ἀπαπειράθη νὰ ἐρμηνεύσῃ ἐν τῷ *Ἠγεμόνι* ὁ Μακιαβέλλης, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ ἀρχαία θεωρία τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς ἐπὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας ἔπνεε τὰ λοιπὰ ἐν τῇ νέᾳ ἱστορίᾳ, ὑπὸ δὲ τὴν ἐπενέργειαν τῶν ἀρχῶν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ ἡ ἀληθὴς ἰδέα τῆς πολιτείας ἐθιχάμβρευν ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης.

Ἐλλειψίς στρατιωτικῆς παιδείας, συνεπῶς φυσικὴ ἀτονία καὶ ἀποθάρρυνσις τοῦ πολίτου, ἀπερρόφησαν πᾶσαν ἐκμάδα καὶ συνκρίσθησιν τῆς ἐθνικῆς ἀξιοπρεπείας· πρὶν ἢ εἰσέτι ἡ Ἰταλία καταστῇ τελείως δούλη τῶν ξένων, εἶχεν ὑποδουλωθῇ εἰς ἑαυτὴν, ἀνίκανος ν' ἀποκρούσῃ τοὺς πολεμίους, τοὺς ἐπιβουλεύοντας τὸ ἐπίφθονον αὐτῆς κάλλος. Ἐνῶ πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης ἡ τέχνη τοῦ πολέμου ἐθεωρεῖτο ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ὡς ἡ εὐγενεστάτη τῶν ἀσχολιῶν, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐπιτήδευμα τῆς τιμαριωτικῆς ἀριστοκρατίας, μόνον ἐν Ἰταλίᾳ παρέλυε πᾶσας τὰς φυσικὰς τοῦ λαοῦ δυνάμεις, συνεπῶς πᾶσαν ἐθνικὴν μεγαλοφροσύνην, ὁ νωχελὴς καὶ ἐκδεδιητημένος βίος τραπενοῦ αἰσθητισμοῦ, τὸ κλασικὸν τοῦτο *dolce far niente* τῆς ἰταλικῆς ἀπρὸς γμοσύνης. Ἐντεῦθεν οἱ ἐπὶ μισθῷ στρατευόμενοι, οἱ πολυθύλητοι *condottieri* τῶν χρόνων ἐκείνων, εἰς οὓς παρεδίδετο ἡ φυλακὴ τῆς τιμῆς καὶ τῆς ἀσφαλείας τῶν νοθρῶν κατοίκων τῆς χερσονήσου. Ἡ στρα-

αὐτοῦ πείδουσι τοῦ πολίτου ἀναπτύσσει καὶ κρατύνει τὸ φιλόπατρι αὐτοῦ αἶσθημα, τὴν ἐθνικὴν καὶ πολιτικὴν αὐτοῦ συνείδησιν· ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ ἀντλεῖ τὰς ἰσχυροτάτας τῶν δυνάμεων αὐτῆς οὐχὶ τοσοῦτον ἐν τῷ ἐμπορικῷ γραφείῳ ἢ ἐν τῷ βιομηχανικῷ ἐργαστηρίῳ, ὣν ἔβριθε τότε ἡ Ἰταλία, ἀλλ' ἐξόχως ἐν τῷ στρατοπέδῳ, ἐν τῷ σχολείῳ τούτῳ τῆς ἠθικῆς καὶ φυσικῆς ἰσχύος, ἐνῷ ὁ πολίτης, ὁ ἀποτελῶν αὐτὸ, ἐκδιδάσκεται τὰ ὑψηλὰ μαθήματα τῆς πειθαρχίας καὶ τῆς πρὸς τοὺς νόμους ὑπακοῆς, πρόθυμος ἐκάστοτε νὰ προκινδυνεύσῃ, χύνων τὸ αἷμά του ὑπὲρ τῆς πατρίδος, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὁποίας ἔταξαν αὐτὸν τὰ καθήκοντα τοῦ πολίτου. Μόνος ὁ ἀγαθὸς στρατιώτης δύναται νὰ αἰσθανθῇ τὴν κλήσιν τοῦ πολίτου. αἱ ἀγαθὰ πολιτεῖαι, λέγει ὁ Μακιαβέλλης ἐν τῇ περὶ τῆς τέχνης τοῦ πολέμου πραγματείᾳ του, ἐν ἣ μάτην ἐζήτησε ν' ἀναζωπυρήσῃ τὸ στρατιωτικὸν αἶσθημα τῆς πατρίδος του, αἱ ἀγαθὰ πολιτεῖαι ἀνευ τῆς ἀρωγῆς τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως ἤθελον καταρρεύσει, ὥς τὰ διαμερίσματα τοῦ περιφανοῦς ἐκείνου βασιλικοῦ μεγάρου, ἔτινα, κεκοσμημένα ἔνδον διὰ μαργαριτῶν καὶ χρυσοῦ, στεροῦνται ἐν τούτοις στέγης, συνεπῶς οὐδὲν κέκτηνται μέσον πρὸς ἄμυναν κατὰ τῆς βροχῆς. "Αν αἱ δημοκρατίαι καὶ αἱ μοναρχίαι τῆς ἀρχαιότητος κατέβαλλον προσοχὴν τινα, ἵνα τηρήσωσι παρὰ τοῖς ἀνθρώποις τὴν πίστιν, τὴν εἰρήνην καὶ τὴν θεοφοβίαν, ἤθελον διπλασίως μεριμνήσει περὶ τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν στρατόν· καὶ παρὰ τίνος ὀφείλει νὰ ζητήσῃ ἡ πατρίς μείζονα πίστιν, ἢ παρὰ τοῦ ὀρκισθέντος ν' ἀποθάνῃ ὑπὲρ αὐτῆς;"¹. Οὕτως ἡ ἔλλειψις στρατιωτικῆς παιδεύσεως ἐπήνεγκε τὴν τελείαν τοῦ ἔθνους ἐξάντλησιν, ἐπικαλουμένου τὴν ἐπικουρίαν τῶν ξένων πρὸς περιφρούρησιν αὐτοῦ καὶ ἀσφάλειαν, ἀκολούθως δὲ καθηστραμένου ὑποτελοῦς ἐκείνων, οἵτινες ἐπὶ μισθῷ ἀνέλαβον τὴν περιφρούρησιν τῆς χώρας. Βαθμηδὸν οἱ φύλακες τῆς τάξεως κατέστησαν οἱ δεσπότες τοῦ λαοῦ, οἱ μέγιστοι τῆς τιμῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀσφαλείας πολέμιοι. Καὶ οὕτως ἡ ὀρκιοτάτη, ἡ μέλιστα πεπολιτισμένη χώρα τῆς Εὐρώπης κατέστη τὸ ἀμφιθέατρον τῆς πάλης βερβερῶν μονομάχων, οἵτινες ἀπὸ πάσης εὐρωπαϊκῆς γωνίας εἰσέβαλλον εἰς τὴν ἡδυπαθῇ χειρσόνητον.

Ἐκτὸς τῶν κίττων τούτων ἡ δημοτικὴ ἐλευθερία τῶν πολιτειῶν τῆς Ἰταλίας, ἥτις τοσοῦτον ἄλλοτε συνετέλεσεν εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ ὕλικὴν αὐτῶν ἀκμὴν καὶ ἀνάπτυξιν, παρεγαγούσα τὰ θρυμμάτια ἐκεῖνα τῆς τέχνης ἀριστουργήματα, ὑποθάλαψα τὸ αἶσθημα στενοῦ καὶ ἀποκλειστικοῦ τοπικοῦ πνεύματος, ἐξηθένωσε τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ ἀπερρόφησε πᾶσαν ὑψηλῆς καθολικῆς φιλοπατρίας ἰδέαν, ἥτις ἐπὶ τέλους ἐπήνεγκε τὸν ἐθνικὸν θάνατον τῆς Ἰταλίας.

Ἐνώπιον τοιαύτης καταστάσεως ὁ νοῦς τοῦ ἰδιώτου σαλεύει ἢ σταματᾷ, ἀγνοῶν τί νὰ ἐλπίσῃ καὶ τί νὰ σκεφθῇ· καὶ ὑπάρχουσι πολλοὶ ἰδιῶται ἐν

1. Machiavelli, Dell'arte della guerra.

τοιούτοις χρόνοις ἠθικῆς ἀπογοιτεύσεως καὶ πνευματικῆς κρηβαρίας· ἡ ἔξαρσις τῆς σκέψεως ὑπὲρ τὰ ἐσκαιρμένα νομίζεται παραφροσύνη, ἡ δὲ τόλμη τῆς ἐνεργείας ἔνοχος κακουργία. Ὀλίγοι τολμῶσι νὰ διανοηθῶσιν, ἐλάχιστοι δὲ νὰ ἐκφράσωσι καὶ νὰ διατυπώσωσι τὰς σκέψεις τῶν. Ἀλλ' ἔξω τῶν νεφῶν τῶν κοινωνικῶν προλήψεων καὶ τῆς πνευματικῆς ἀδρηνείας, ὑπεράνω τῆς ὀμίχλης τῆς καλυπτούσης τὸν πλήρη πεζότητος καὶ ἀπραγμοσύνης καθημερινὸν βίον ἑνὸς τοιούτου λαοῦ, ἐν τῷ διαυγεῖ αἰθέρι τῆς ιδέας, ὑπέρτερον τῶν παθῶν καὶ τῶν συμφερόντων διεφθαρμένης ἐποχῆς, διαπερῶν διὰ τῶν μυστικῶν αὐτοῦ ἀκτίνων τὰ ὅρια τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου, μετὰ τόλμης προσατενίζον νέους, ἀπωτάτους, μαμακρυσμένους ὀρίζοντες, ἐν μέσῳ τῶν συγκρουομένων ρευμάτων τῆς κοινωνίας, γρηγορεῖ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἑτοιμον ν' ἀποκλυφθῇ, νὰ διατυπώσῃ τὴν νέαν αὐτοῦ αἰγλήν καὶ ἀποστολὴν ἐν τῇ σταδιοδρομίᾳ τῆς ἱστορίας.

Μέγας ἀνὴρ δὲν εἶναι μόνον ὁ διαπρέπων ἐν τῇ πολιτείᾳ, ὁ κατέχων τὴν ἀνωτάτην ἐν αὐτῇ περιωπὴν, ὁ εὐτυχὲς βασιλεὺς, ὁ ἐκ γενετῆς εὐγενὴς, ὁ ἐπιτήδειος δημαγωγός, ὁ διὰ μυρίων μαγγανειῶν κατορθῶν νὰ πρωταγωνιστήσῃ· δὲν εἶναι ἐκεῖνος, τὸν ὁπτεῖον λατρεύει καὶ τιμᾷ ἡ κοινωνία, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου αὕτη κλίνει τὸ γόνυ ἐξ ἀνάγκης ἢ ἐξ ἀφροσύνης. Ἡ ἐμφάνεισ τοῦ μεγάλου ἀνδρός τελεῖται κατὰ μυστηριώδεις νόμους ἐν τῇ ἱστορίᾳ· καὶ δὲν συμπίπτει μόνον πρὸς ἐποχὰς συνθέσεως, κατόπιν ἠθικῆς ἢ κοινωνικῆς τινος ἐπαναστάσεως καὶ ἀναγεννήσεως, ὅποτε ἡ ἀνθρωπότης, κυμαινόμενη ἐν τῷ λαβυρίνθῳ τοῦ ἀγνώστου καὶ τοῦ ἀβεβαίου, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην συνθετικοῦ τινος πνεύματος, δημιουργικῆς τινος ιδέας, ἐκπροσωπούμενης ἐν τῷ μεγάλῳ ἀνδρὶ καὶ δυναμένης νὰ τάμῃ νέας τρίβους ἐν τῷ ἱστορικῷ αὐτῆς βίῳ. Ὁ μέγας ἀνὴρ δὲν εἶναι πάντοτε ὁ καθηγεμὸν τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ἐνεργείας καὶ κινήσεως τῆς ἐποχῆς του, ὁ ἐκλεκτὸς τῶν λαῶν ἐν τῇ φαντασίᾳ τῶν ὁποίων ἀπεικονίζεται ὡς τὸ εἶδωλον τῆς ἐθνικῆς αὐτῶν θρησκείας, εἶδωλον ἀπαστρέπτον ἀπὸ τῆς περιωπῆς, ἐν ᾗ ἱσταται, τὴν δόξαν καὶ τὴν δύναμιν, αἵτινες ὑπῆρξαν αἰετοῦτε αἱ προνομιοῦχοι ὑπερφυσικαὶ δυνάμεις τῆς αἰσθητικῆς τῶν λαῶν ἀπόψεως καὶ φαντασίας. Ὁ μέγας ἀνὴρ δὲν εἶναι πάντοτε ὁ ἥρωας τῆς ἐπιτυχίας, ὁ ἐκλεκτὸς τῆς δόξης καὶ τῆς εὐτυχίας, ὁ συγκεκριαλιῶν ἐν ἑαυτῷ τὴν πολιτικὴν ἰσχὺν καὶ ἀκμὴν τοῦ ἔθνους του ἢ τοῦ αἰῶνός του. Ὁ μέγας ἀνὴρ δὲν εἶναι πάντοτε τοιοῦτος, διότι ἀναβιβάζει αὐτὸν ἐπὶ τοῦ σταλοβάτου τῆς δόξης καὶ τῆς ἀπαθεώσεως πεπλανημένη δημοσία συνείδησις ἢ ἐθνικὴ φρεναπάτη. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄγνωστος, προγεγρχμμένος, ξένος πρὸς τὸν λαόν, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ζῇ, ἐν τῇ δράσει τοῦ ὁποίου ἐπιφαίνεται ὡς προφητικὴ τις ἀποκάλυψις ἀπωτέρου μέλλοντος, πρέχεται ἄσημος καὶ πρεγνωρισμένος τέκνον τοῦ αἰῶνός του, τοῦ λαοῦ του ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ὁποίου λειτουργεῖ δημιουργοῦσα λανθανόντως καὶ ἀτυνευδῆτως ἡ ἐθνικὴ συνείδησις, δὲν εἶναι

πάντοτε ὁ ἐκλεκτὸς αὐτοῦ, ὁ εὐνοούμενος. Τὸ ἰδεῖσθαι τοῦ ἔθνους του εἶναι τὸ πολιτικὸν ἄστρον, τὸ ὁδηγοῦν αὐτὸν διὰ τῶν ἀτραπῶν τῆς σκέψεως· ἀλλὰ τὸ ἄστρον τοῦτο δὲν ἀνατέλλει πάντοτε διαυγές καὶ ἀνέφελον, ὁρατὸν καὶ κατὰ ληπτὸν τοῖς πᾶσι, κυμαίνεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μετὰ τῶν νεφῶν σκοτεινῶν καὶ ἀπαισιῶν· καὶ τότε ὁ μέγας ἀνὴρ, εἰ καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς, εἰ καὶ συνειδήσις ἐκ τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ του καὶ τοῦ αἰῶνός του, ἀκατάληπτος, παρεγνωρισμένος, λαμβάνει ἀντὶ πάσης ἀμειβῆς τὸ κώνειον, τὸν σταυρὸν, τὴν πυρὰν ἢ τὴν ἀτίμωσιν, ἀντὶ τοῦ Καπιτωλίου τὴν Ταρπητέαν, ὥσει ἦτο ξένος πρὸς τὸν αἰῶνά του, πρὸς τὸν λαόν του ὁ ἀληθὴς αὐτοῦ προφήτης καὶ ἀντιπρόσωπος. Πόσον εἶναι ἀληθεῖς οἱ στίχοι ἐκεῖνοι τοῦ Βερνγγέρου:

De la croix que son sang inonde
un son qui meurt nous legue un Dieu. 1.

Ἐνῶ εἶναι ὑπὸ τινος ἐπόψεως ἡ πιστὴ ἡχὴ καὶ ἀπεικόνισις τοῦ πνεύματος τοῦ αἰῶνός του, τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ἐλλείψεων, εἶναι ἄμα καὶ ὁ προφήτης καὶ ὁ μυσταγωγὸς τοῦ ὑποφώσκοντος νέου κόσμου τῆς ἐγκυμονουμένης θρησκείας τοῦ μέλλοντος. Ἐντεῦθεν ἡ ρῆξις αὐτοῦ πρὸς τὴν ἐποχὴν του, ἀδυνατοῦσαν νὰ κατανοήσῃ καὶ νὰ αἰσθανθῇ αὐτὸν, ἡ πᾶλη μετὰ τῶν συγχρόνων του, διότι ἀποστολὴ τοῦ τοιούτου ἀνδρὸς δὲν εἶναι μόνον νὰ κατὰστῇ ἀρεστὸς καὶ δημοφιλὴς εἰς τὴν κοινωνίαν, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ζῇ θωπεύων καὶ θωπευόμενος ὑπὸ τῶν τεθολωμένων πολλάκις κυμάτων τῆς δημοτικότητος, ἀλλὰ ἀδιαφορῶν διὰ τὰς προλήψεις καὶ παρχαδᾶσεις πλανωμένης γενεᾶς, νὰ εἰσέλθῃ τρομερὸς ὡς ὁ Δάντης ἐντὸς τῶν καταχθονίων αὐτῆς κύκλων, νὰ τὴν ἐξεγείρῃ, νὰ τὴν ἐξαγνίσῃ καὶ νὰ τὴν ζωοποιήσῃ.

Ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην μελετῶμενος ὁ Μακιαβέλλης εἶναι ὁ ἀληθὴς μέγας ἀνὴρ τοῦ δεκάτου ἑκτοῦ αἰῶνος². Εἰ καὶ πίπτουσα, πρωταγωνιστεῖ ἔτι ἐν τούτοις ἡ Ἰταλίᾳ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀνθρωπότητος. Ταύτης δὲ τῆς Ἰταλίας, μεθ' ὅλων αὐτῆς τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν ἐλαττωμάτων, παρίσταται ὅτε μὲν ὁ ἐξαγνιστὴς καὶ ὁ ἐπανορθωτὴς, ὅτε δὲ ὁ ἀντιπρόσωπος.

Τέλειος μικρόκοσμος, πνεῦμα ποικίλον ἐξέφρασε τὰς τάσεις τοῦ αἰῶνός του ἐν ὅλοις αὐτοῦ ταῖς ἔργοις. Ἡ ἀρίστη τῶν κωμωδιῶν αὐτοῦ, ὁ Μανδρα-

1. Ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, τὸν ὁποῖον καταδρέχει μὲ τὸ αἷμα του, θνήσκων παράφορον, κληροδοτεῖ ἡμῖν ἓνα Θεόν.

2. Οὕτω κρίνει τὸν Μακιαβέλλην ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς Γερβίνος (Historische Schriften—Machlavenelli, 217): «Ἐν τῇ κεφαλῇ τοῦ Μακιαβέλλη ἀνεκινήθη σχεδὸν πᾶν ὅ,τι παρήγαγε τὸ ἔθνος καὶ ἡ ἐποχὴ αὐτοῦ, ἥτις εἶναι μὲν τῶν θαυμασιωτάτων καὶ μεγίστων, καὶ ἀπεικονίσθη ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ. Ἐὰν ἐγίνωσκεν ἐκ-αὐτοῦ σύνεγγυς τὰς ἀρχὰς τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, τοῦ ἀρχαίου τότε νὰ ριζοβολῇ ἐν Γερμανίᾳ, μετὰ δυσκολίας ἤθελεν ἡ νεωτέρα Εὐρώπη ἐπιδαίξει πολλοὺς ἑοικένους αὐτῷ. Οὐδένα γινώσκουσι τὰ λατινικὰ ἔθνη μεγαλύτερον αὐτοῦ ἀνδρᾶ· πᾶν ὅ,τι ἐν αὐνοῖς ὑφίστατο, ἐβλάστησεν ἐν τῷ πνεύματί του. . . Ἀπαντες οἱ πολιτικοὶ ἄνδρες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐθεώρησαν τὰ πολιτικὰ αὐτοῦ συγγράμματα ὡς τὸ ἐμφοθέστατον σχολεῖον τῆς διδασκαλίας τοῦ νέου πολιτεύματος. Ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἔγκειται ἡ πίπτουσα γενεὰ καὶ ἡ ἀναψομένη· τὸ παπαλαωμένον καὶ ἐρριζωμένον, ὅπως καὶ τὸ νεωστὶ βλαστάνον· ἡ δύσις ὅπως καὶ ἡ ἀνατολή.»

γόρας, γεγραμμένη κατὰ τὰ πρότυπα τῆς κωμωδίας τοῦ Μενάνδρου καὶ τοῦ Πλάτου, καυστική σάτυρα τῆς χαλκρώσεως τῶν ἡθῶν τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, ἐλευθερωτικὴ περὶ τὴν ἔκφρασιν καὶ ὑπομιμνήσκουσα ἡμῖν τὰ τολμηρότατα καὶ χαριέστατα τῶν διηγημάτων τοῦ Δεκαημέρου τοῦ Βουκακίου, εἶναι μία τῶν καλλίστων κωμωδιῶν τῆς ἰταλικῆς φιλολογίας, δυναμένη νὰ πικραδληθῇ πρὸς τὰς ἀρίστas τοῦ Μολιέρου, ὅστις καὶ ἀπεμιμήθη ἐν τῇ Ἀκουσίῳ Ἰατρῷ τὴν κωμωδίαν ταύτην.

Ἡ ἱστορία τῆς Φλωρεντίας, ἐν τῶν ἀριστουργημάτων τῆς ἰταλικῆς ἱστοριογραφίας καὶ γλώσσης, θέλει κατκριθεῖσθαι ἀείποτε μεταξὺ τῶν ἐξοχωτάτων ἔργων τῆς καθόλου ἱστορικῆς ἐπιστήμης· εἰ καὶ γεγραμμένη κατὰ διαταγὴν καὶ τῇ συνδρομῇ τοῦ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Μεδίκων πάπα Κλήμεντος, διατηρεῖ ἐν τούτοις σπανίαν πνεύματος καὶ κρίσεως ἐλευθερίαν· ἡ αὐθεντία, ἣν ἐξήσκει ἡ οἰκογένεια τῶν Μεδίκων κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐν Φλωρεντίᾳ, δὲν κατέβλαβε τὸ ἀνεξάρτητον φρόνημα τοῦ πάλαι γραμματέως τῆς δημοκρατίας, ἐν δὲ τῷ ἱστορικῷ αὐτοῦ ἔργῳ, καλλίστῳ ὑποδείγματι πραγματικῆς ἱστορίας, διαπνέει ὄντως ἀρχαίῃ αὐρᾷ, ὑπομιμνήσκουσα ἡμῖν τὰ κλασικώτερα ἀριστουργήματα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας.

Ἐν τῇ περὶ Πολεμικῆς Τέχνης πραγματείᾳ αὐτοῦ ὁ δεξιὸς πολιτικὸς τῆς Φλωρεντίας ἐξέχυσεν ὅλην τὴν δύναμιν καὶ τὴν σκέψιν τῆς ψυχῆς του· πᾶσαν τὴν πείραν, ἣν ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἥντλησεν ἐκ τῆς μελέτης τῆς ἀρχαίας ἱστορίας, καὶ ἰδίως τῆς ρωμαϊκῆς, πρωταγωνιστῶν ἐν ταῖς δημοσίαις ὑποθέσεσι τῆς πατρίδος του, εἴτε ὡς εἷς τῶν ἀρχηγῶν τοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, εἴτε ὡς γραμματεὺς τῆς δημοκρατίας, εἴτε ὡς πρεσβευτὴς παρὰ διαφόροις ξέναις αὐλαῖς· αἱ θεωρίαι αὐτοῦ περὶ στρατιωτικοῦ ὀργανισμοῦ, περὶ μονίμων στρατῶν, μεγάλην ἐντύπωσιν ἐμποιήσασαι καθ' ὃν χρόνον ἐδημοσιεύθησαν, κέκτληνται μέχρι τῆς σήμερον διαρκῇ ἀξίᾳ, μεθ' ὅλην τὴν κατὰ τὸν ἐνεστῶτα ἰδίως κίθονα ἀνάπτυξιν τῆς πολεμικῆς τέχνης. Τὸ βιβλίον τοῦτο ἔγραψε μετὰ τὴν ἔκπτωσιν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, σκεπτόμενος ὅτι ἡδύνατο εἶναι νὰ ἐμπνεύσῃ τὸ στρατιωτικὸν φρόνημα καὶ τὴν πολεμικὴν ρώμην, εἰς τὴν ἐκτεθηλυμένην πατρίδα του, διεγείρων τὸν θαυμασμὸν καὶ τὴν μελέτην τῶν στρατιωτικῶν ἀρετῶν τῶν Ρωμαίων, προβάλλων αὐτοῦς ὑπόδειγμα εἰς ἀναξίους ἀπογόνους, ἀλλ' ἡ φιλόπατρις αὐτοῦ φωνὴ εὐδαιμονίας ἔτυχεν ἀκροάσεως, ἡ δὲ Ἰταλίᾳ τῆς Ἀναγεννήσεως, δούλη τῶν condottieri, ἔρμαιον τῆς φιλόρπαγος τῶν ξένων φιλοδοξίας, περιπίπτουσα ἀπὸ πλάνης εἰς πλάνην καὶ ἀπὸ καταστροφῆς εἰς καταστροφὴν, δικαίως κατέστη ἐντὸς ὀλίγου ἡ κλασικὴ γῆ τῶν νεκρῶν, πράγματι γεωγραφικὴ ἔκφρασις, ἄνευ πολιτικῆς συνειδήσεως, ἄνευ τῆς ἐλαχίστης ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ ἀνεξαρτησίας.

(Ἐπεται τὸ τέλος).

N. KAZAZHS, ὁδηγητής.